

Inhoud

LaGuardia Airport New York, 14 februari 1946	11
Proloog	13
1. Thuis. <i>Berlijn, 1927-1939</i>	17
2. De achterblijvers. <i>Breda, juni 1939 – februari 1940</i>	32
3. De meest onbezorgde tijd. <i>Tilburg, februari 1940 – mei 1943</i>	44
4. Een vallende ster. <i>Berlijn, 1941-1943</i>	67
5. Fingerspitzengefühl. <i>Vught, juni 1943</i>	82
6. Het marionettenspel. <i>Vught, 2 juli 1943 – 2 juni 1944</i>	100
7. De sterren boven mij. <i>Auschwitz, juni-juli 1944</i>	115
8. Een buitenkans. <i>Reichenbach, juli 1944 – februari 1945</i>	125
9. De beschermengel. <i>Dwars door het Duitse Rijk, februari-mei 1945</i>	133
10. De weg vooruit. <i>Zweden, mei 1945 – februari 1946</i>	146
11. Een afdruk op de spiegel. <i>Verenigde Staten, 1946-1999</i>	157
Epiloog	185
De plaatsen van Gerda's leven in 2016	189
Hoe het verderging met	195
Hoe dit boek tot stand kwam	202
Woord van dank	204
Bronnen	206
Illustratieverantwoording	216
Verwijzingen	217
Bijlage 1. Jeugdherinneringen – Gerda Nothmann Luner	226
Bijlage 2. Kamp Vught en het Philips-Kommando – dr. D.B. Jochems	266
Bijlage 3. Brieven uit Berlijn	297

LaGuardia Airport New York,
14 februari 1946

Lage bruinleren schoenen met veters. Dat droeg Gerda Nothmann onder haar jurk op de dag dat ze voor het eerst voet zette op de bodem van haar nieuwe thuisland. De schoenen hoorden bij de twee sets kleding die Gerda na de bevrijding zelf had mogen uitzoeken: een namens de Nederlandse regering, de andere namens het Eindhovense elektronicaconcern Philips. Terwijl de vrouwen van haar groep zich hadden verheugd over elegante schoenen met hakken, had de achttienjarige Gerda voor het meest degelijke paar gekozen dat ze kon vinden. Dat leek haar met het oog op de toekomst verstandig: je wist immers nooit wanneer stevige schoenen weer eens nodig zouden zijn.

Proloog

Gerda Nothmann werd op 26 mei 1927 geboren in Berlijn, in een welvarend en intellectueel Joods gezin. Ze was twaalf jaar oud toen ze in 1939 door haar ouders op het vliegtuig naar Nederland werd gezet. Haar verblijf daar bij een pleeggezin zou maar voor een paar maanden zijn; Gerda's ouders waren druk bezig een gezamenlijke emigratie naar Amerika voor te bereiden. Door de Duitse inval in Nederland liep echter alles anders dan verwacht.

In 1943 werd de toen zestienjarige Gerda gevangengezet in Kamp Vught. Daar kon ze aan de slag bij de Philips-werkplaats die binnen het prikkeldraad van het kamp was gevestigd. Ze werd uitverkoren om samen met bijna vijfhonderd andere jonge Joodse vrouwen *kriegswichtige* radiobuizen te fabriceren. Zo werd Gerda deel van het zogenoemde Philips-Kommando, een groep waartoe zo'n 2500 niet-Joodse en zeshonderd Joodse gevangenen korte of langere tijd hebben behoord.

Gerda, die in 1999 overleed, heeft dikwijls gezegd dat ze haar leven te danken had aan het werken voor Philips. Ze beschreef dit in haar herinneringen aan de jaren 1933-1946, die ze in 1978 voor haar dochters vastlegde. In 1997 kwamen Gerda's memoires onder de aandacht van een van haar vroegere klasgenoten uit Tilburg. Die vroeg zich af hoe het mogelijk was dat een grote onderneming als Philips had bijgedragen aan de overleving van honderden Joodse vrouwen, terwijl haast niemand in Nederland ooit van deze geschiedenis gehoord leek te hebben. Hij richtte de Stichting Geschiedschrijving Philips-Kommando Concentratiekamp Vught '43-'44 op. Die zorgde ervoor dat het bijna vergeten verhaal van het Philips-Kommando landelijke bekendheid kreeg. Zo had Gerda er met haar memoires onbedoeld de aanzet toe gegeven om dit bijzondere aspect van de Nederlandse oorlogsgeschiedenis onder het stof van de tijd vandaan te halen.

Sinds 1997 zijn er verschillende publicaties over het Philips-Kommando verschenen. Grofweg zijn er twee typen in te onderscheiden. De memoires van oud-Kommandoleden geven vooral inzicht in hoe zij hun gevangenschap beleefden; de wetenschappelijke publicaties geven een overkoepe-

lend beeld van hoe het Philips-Kommando functioneerde. Nog niet eerder werd er voor een biografische invalshoek gekozen.

Dit boek vertelt het levensverhaal van Gerda Nothmann, een 'Philips-meisje' van Kamp Vught. Ik schreef het in opdracht van de voornoemde stichting. Voor het schrijven van *Philips-meisje* kreeg ik van Gerda's familie de beschikking over haar memoires, die tevens integraal als bijlage in dit boek zijn opgenomen.

Ik heb mij er tijdens het lezen van haar memoires meermaals over verbaasd hoe Gerda zich ruim veertig jaar na dato bepaalde gebeurtenissen nog in detail wist te herinneren. Maar zoals inmiddels algemeen bekend is het geheugen een *work in progress*. Onze herinneringen worden net zozeer gevormd door de gebeurtenissen zelf als door de inkleuring die we er achteraf aan geven. Gerda realiseerde zich dat. Ze pretendeerde dan ook niet meer te vertellen dan haar individuele verhaal, zoals zij het had beleefd en met de kennis die zij destijds als gevangene had. Voor het schrijven van dit boek heb ik daarom waar mogelijk Gerda's herinneringen vergeleken met contemporaine bronnen en met de kennis die vooral in recente jaren beschikbaar is gekomen en waarover Gerda in 1978 logischerwijs niet kon beschikken.

Naast de memoires kreeg ik van Gerda's nabestaanden ruimhartig inzage in andere persoonlijke bronnen, waaronder enkele van haar naoorlogse dagboeken en de brieven van haar ouders, die ze bij aankomst in de Verenigde Staten in een kartonnen koffertje bij zich had gedragen. De brieven zijn aangrijpende historische documenten. Een selectie eruit is opgenomen als bijlage in dit boek.

Het waren niet alleen persoonlijke bronnen waarop ik kon terugvallen om Gerda's levensverhaal te reconstrueren. Haar uitspraak 'Ik dank mijn leven aan het werken voor Philips' heb ik geprobeerd te doorgronden aan de hand van vele publiek toegankelijke bronnen. Ik heb daarvoor dankbaar reeds bestaande onderzoeken en publicaties geraadpleegd, waaronder het naslagwerk van professor Peter Klein en Justus van de Kamp en dat van Philips-bedrijfshistoricus dr. Ivo Blanken, interviews met andere voormalige Philips-meisjes en kampdagboeken. In een Duitse archief vond ik bovendien een tot nog toe onbekend gebleven correspondentie, die nieuw licht werpt op de 'lange arm van Philips', die de Joodse vrouwen ook na hun deportatie uit Kamp Vught en zelfs tot in Auschwitz zou hebben beschermd. Deze vermeende bescherming door Philips had in naoorlogse verhalen haast mythische proporties aangenomen, maar bleek genuanceerder te liggen dan Gerda en andere voormalige Philips-meisjes hadden gedacht.

Een buitengewoon informatieve bijlage in dit boek is van de hand van Gerda's vroegere klasgenoot, dr. D.B. Jochems. Hij vertelt daarin gedetailleerd over de organisatie van Kamp Vught en het dagelijks leven van de gevangenen. Ook beschrijft hij het ontstaan en het lange tijd zelfstandig kunnen functioneren van de Philips-werkplaats. De leiders van de werkplaats wisten op gewiekste wijze zo veel mogelijk gevangenen aan het werk te krijgen en te houden, wat deze geschiedenis bij tijden jongensboekachtige trekjes verleent.

Elk historisch verhaal is een reconstructie achteraf. Net zoals Gerda haar eigen versie creëerde van het verhaal van haar redding, deden andere overlevenden dat ook. Gerda sprak van een keten van toevalligheden, anderen van lotsbestemming of slim spel. Ook ik ontkwam er niet aan dat het levensverhaal van dit Philips-meisje van Kamp Vught, zoals ik dat hier heb opgeschreven, deels mijn persoonlijke interpretatie is geworden van wat er is gebeurd. Wel is het daarbij mijn uitgangspunt geweest om alle stemmen en alle versies van het verhaal recht te doen, en de mensen wier verhaal dit is vooral zelf te laten spreken.

Sanne van Heijst, maart 2016

Thuis.
Berlijn, 1927 – 1939

Op 6 maart 1933, de dag na de Rijksdagverkiezingen, wandelde de vijfjarige Gerda Nothmann samen met haar vader, moeder en zusje naar de Bayerischer Platz. Daar bevond zich een elegant, door hoge populieren en statige woningen omzoomd stadspark. De Nothmanns kwamen er graag. Kinderen speelden er rond de fontein en in het achthoekige zandstenen paviljoen dat de 'grot' werd genoemd. Volwassenen troffen elkaar op de witte houten bankjes of dronken koffie bij Café Wittelsbach, waar hun beroemde buurtgenoot Albert Einstein altijd *Kuchen* bestelde als hij gasten had.

Deze dag was de sfeer op het plein anders. De Nothmanns kwamen net aanlopen toen bij de ingang, met veel vertoon, de zwart-rood-gouden vlag van de Weimarrepubliek werd gestreken. Een nieuwe vlag werd gehesen, een rode vlag met een witte cirkel en daarin een zwart hakenkruis. Voor het eerst, zo zou ze zich later herinneren, hoorde Gerda het nieuwe volkslied van Duitsland zingen, het marslied 'Die Fahne hoch, die Reihen fest geschlossen'. Gerda wist niet dat er net verkiezingen waren geweest. De hele ceremonie zou haar waarschijnlijk niet eens zijn bijgebleven als ze niet de ontsteltenis op de gezichten van haar ouders had opgemerkt.

Bayerischer Platz, omstreeks 1935

Ze wandelden terug, alsof er niets was gebeurd. Vader Max, zevenenveertig jaar, gedrongen, op het gezette af, met een donkere haardos en een vriendelijk gezicht. Moeder Adele, negenentwintig jaar, die zowel in uiterlijk als in optreden ouder leek dan ze werkelijk was. En de dochtertjes, Gerda en haar zusje Vera van drie, hun haar net als dat van hun moeder geknipt in een modieuze *Bubikopf*, de korte boblijn die in het Duits zo treffend als 'jongetjeskapsel' wordt aangeduid.

Vanaf de Bayerischer Platz liepen ze direct de Aschaffenerstraße in, waar ze woonden. De begane grond van nummer 26 was een royale woning die al bijna twintig jaar door de familie Nothmann werd gehuurd: eerst door Max' ouders, de laatste jaren door hemzelf. In 1914 waren Leopold en Lina Nothmann, Gerda's opa en oma van vaderszijde, naar Berlijn gekomen, om er te gaan rentenieren. Hun twee oudste dochters woonden al in de Duitse hoofdstad en Max, destijds een negenentwintig jaar oude promovendus in de rechten, was met hen meeverhuisd.

De familie Nothmann kwam oorspronkelijk uit Silezië. Al zo lang als bekend was hadden Max' voorvaders in deze Pruisische provincie gewoond. Max zelf was geboren in Neisse, een vierhonderd kilometer ten zuidoosten van Berlijn gelegen stadje. Het werd 'het Rome van Silezië' genoemd, vanwege de overdaad aan barokke bouwwerken. De meeste inwoners van Neisse waren katholiek; de Joodse gemeenschap was er klein. In Max' geboortjaar, 1885, had deze uit zo'n 380 zielen bestaan, niet meer dan 4 procent van de bevolking. In de jaren daarop was de gemeenschap alleen maar kleiner geworden, omdat veel Joden naar de omliggende grote steden trokken, net zoals Max en zijn ouders in 1914 deden.

Max' vader, Leopold Nothmann, was in Neisse eigenaar geweest van een kledingzaak, gelegen aan het centrale marktplein, en had deze tot grote bloei gebracht. Daardoor had hij het zich kunnen veroorloven zijn zoon te laten studeren. Max studeerde rechten in München, Berlijn en Breslau, en promoveerde in 1915 aan de universiteit van het Noord-Duitse Greifswald, op een proefschrift met de imposante titel *De besloten vennootschap als vorm van kartelvereniging en in het bijzonder de juridische gevolgen van een zonder toestemming van de vennootschap geschiedte verkoop van aandelen van de onderneming en van het hele handelsbedrijf binnen en buiten een faillissement*. Zijn proefschrift droeg hij op aan 'mijn dierbare moeder en de herinnering aan mijn dierbare vader'; Leopold Nothmann was in 1914, het jaar van de verhuizing naar Berlijn, volkomen onverwacht overleden.

Over Max' eerste Berlijnse jaren is weinig bekend. In elk geval bracht hij

Max en Adele op huwelijksreis in Italië, 1926

een deel ervan niet in de stad zelf door, want hij diende tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het front. Na de oorlog kreeg hij een aanstelling als rechter in opleiding. Hij bracht het tot het respectabele *Herr Dr. Landgerichtsrat*, gepromoveerd rechter aan de arrondissementsrechtbank. Wonen deed hij in deze jaren bij zijn moeder Lina aan de Aschaffenerstraße 26. Toen zij in 1924 stierf, moet de bijna veertigjarige Max zich hebben gerealiseerd dat er iets wezenlijks aan zijn leven ontbrak: hij had niemand om het mee te delen.

Max Nothmann en Adele Ginsberg verloofden zich op 6 juni 1926 en trouwden op 11 augustus van datzelfde jaar. Negen maanden later, op 26 mei 1927, werd hun geluk bezegeld met de komst van een dochter, die ze Gerda Lina noemden.

Waar Max zijn achttien jaar jongere bruid heeft ontmoet, is niet bekend. Maar de middenstandszoon moet het aan zijn met eigen inzet verworven sociale status te danken hebben gehad dat hij überhaupt als huwelijkskandidaat voor haar in aanmerking was gekomen. Adele stamde namelijk uit een van de vooraanstaande Joodse families die volgens de historicus Sebastian Haffner een elite binnen de Weimarrepubliek vormden, 'zelfs bij-

na een tweede aristocratie'. Haar vader was de in de filosofie gepromoveerde bankier en tevens fabrikant Max Ginsberg. Haar moeder, Henriette, was een telg van de familie Sachs, een prominent handels- en bankiersgeslacht.

Adeles familie leidde het aangename leven van de hogere kringen, waarin cultuur, een klassieke opleiding en patriottisme centraal stonden. Dat ze Joods waren, weerhield hen er niet van om, net als veel andere Duitse Joden, vooral heel Duits te zijn. Het *Jüdisches Adressbuch für Gross-Berlin* uit 1931 verwoordde deze houding heel duidelijk:

We zijn niet alleen goede Joden, maar ook even goede Duitsers [...] Wij Joden leven niet alleen in Duitsland, we zijn Duits omdat onze voorouders dat waren, we zijn op Duitse grond geboren en wortelen met heel onze kracht en heel ons gevoel in het Duitse volkslichaam.

Het adresboek, dat voor het eerst was verschenen in 1929, had tot doel de Joodse bevolking van Berlijn – volgens het voorwoord zo'n 200 000 zielen – te verenigen. De uitgave was op bezwaren gestuit. Ook al voordat de nazi's aan de macht kwamen, waren de politieke omstandigheden dusdanig dat het menigeen verstandig leek niet met het Joods-zijn te koop te lopen.

Na hun huwelijk was Adele bij Max aan de Aschaffenerstraße 26 ingetrokken, in de woning waar hij tot enkele jaren daarvoor met zijn moeder had gewoond. De straat maakte deel uit van het Bayerisches Viertel. Deze wijk was aan het begin van de twintigste eeuw verrezen op wat kort daarvoor nog karige, door knotwilgen omzoomde akkertjes waren geweest van boeren uit de door Berlijn opgeslokte dorpjes Schöneberg en Wilmersdorf. De Duitse hoofdstad barstte in deze jaren uit zijn voegen en projectontwikkelaars verdienden goud geld met het bouwklare maken van aan de stad grenzende landbouwgronden. Zo ook een patriottisch ingestelde Joodse vader en zoon, die idolaat waren van het middeleeuwse Beieren en hun nieuwste prestigieuze project naar deze Duitse deelstaat vernoemden. 'Klein-Neurenberg,' zeiden de Berlijners toen langs de straten van het Bayerisches Viertel pittoreske fonteintjes en Mariabeeldjes verschenen en de huizen heel on-Berlijns werden voorzien van nepvakwerk, torentjes en trapgevels.

Bij al hun gedweep met het middeleeuwse Beieren waren de projectontwikkelaars het belang van eigentijds wooncomfort echter niet uit het oog verloren. De woningen in het Bayerisches Viertel waren voor die tijd hyper-

modern en standaard voorzien van lift, elektriciteit, warm water, centrale verwarming en centrale stofzuigeraansluitingen. Verder waren ze vooral groot. Een typische woning in de wijk besloeg vier royale kamers aan de straatzijde, van elkaar gescheiden door met glas en lood ingezette en-suite-deuren: een salon, herenkamer, woonkamer en muziekkamer. Dan waren er een grote eetkamer, slaapkamers, badkamers en toiletten, een keuken en een dienstbodekamer. Bij veel deurbellen bevond zich een bordje *NUR FÜR HERRSCHAFTEN*. Hoog bezoek mocht zich aan de voordeur melden; voor leveranciers en dienstbodes was er een aparte ingang in de *Hof* achterom.

Wie woonde in het Bayerisches Viertel had direct toegang tot de geneugten van wonen in de stad – de verfijnde winkels, de theaters, de nabijheid van voorzieningen – maar bleef verschoond van het lawaai, de viezigheid en het gebrek aan ruimte dat daar meestal de keerzijde van vormt. Aan zoveel woongenot hing echter wel een prijskaartje. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de wijk snel geliefd werd onder artsen, advocaten, hogere ambtenaren en bemiddelde kunstenaars en intellectuelen. Vergeleken met de rest van de Berlijnse bevolking waren de inwoners bovengemiddeld vaak Joods. Dat leverde het Bayerisches Viertel in de volksmond naast 'Klein-Neurenberg' ook de bijnaam 'Joods Zwitserland' op.

Na de geboorte van hun dochter Gerda in 1927 kregen Max en Adele in 1929 nog een meisje. Ze hadden gehoopt op een jongen en er was zelfs al een naam

Gerda, 1937

Vera, 1937

Max en dochters kanoën op de Havel

gekozen, waardoor Gerda op 9 juni 1929 trots aan iedereen vertelde dat ze een zusje had gekregen dat Kurt Leopold heette. Gerda (*'unsere Große'*) was een mager, wat teruggetrokken meisje. Haar zusje Vera (*'unsere Dicke'*) had bolle wangen en een brede mond, waarover haar moeder Adele eens schreef dat die 'in elk opzicht wat groot uitgevallen' was. Beide meisjes waren zeer intelligent, maar Vera nam school, en het leven in het algemeen, een stuk minder zwaar dan haar grote zus: 'Veri wuift alles weg met "kletsboek"! Een gezegend kind!' zou haar moeder later trots over haar jongste dochter schrijven, en ook: 'Ze lijkt op mijn man en is dus beter af dan Gerda en ik.'

De rentenierswoning van Max' ouders bleek zeer geschikt voor een jong gezin. Er lag een school om de hoek en als Adele er met haar meisjes opuit wilde, hoefde ze maar de deur naar de straat open te doen om het kindergeketter rond de fontein van de nabijgelegen Prager Platz te horen, het plein waar Duitslands misschien wel beroemdste kinderboek *Emil und die Detektive* zich afspeelt. In de weekends trok het gezin er samen opuit, voor familiebezoeken en om op de rivier de Havel te kanoën en de eenden te voeren.

Vooraf de wekelijkse bezoeken aan haar moeders ouderlijk huis waren voor Gerda bijzonder. Het huis droeg de naam Villa Augusta en lag aan de Brückenallee, een straat in het voorname Hansaviertel. De villa, een in neoclassicistische stijl gebouwd wit stadspaleis, was in 1888 gekocht door Ade-

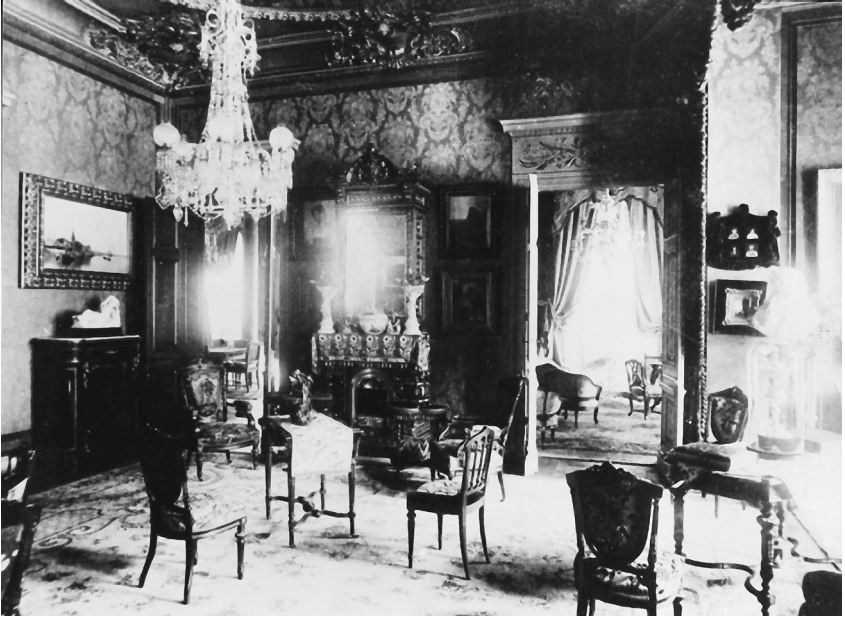

Vooraanzicht Villa Augusta

les oom Louis Sachs. Het pand lag op anderhalve hectare grond en grensde direct aan het park van het keizerlijk zomerverblijf, slot Bellevue. Omdat de keizer een passend uitzicht voor zichzelf eiste, had hij zich destijds nog persoonlijk met het rijkelijk van zuilen en timpanen voorziene gevelontwerp van Villa Augusta bemoeid.

In de villa bevonden zich drie kapitale woningen, die door verschillende leden van de families Sachs en Ginsberg werden bewoond. Adele was op 13 mei 1903 geboren in de bovenste woning, als jongste dochter na zoons Adolf ('Adi') en Bernhard ('Berni'). Foto's uit die tijd tonen duidelijk de voorspoed van de door verschillende huwelijken met elkaar verweven families Ginsberg en Sachs. De salons van de villa waren overdadig ingericht, onder andere met de vele souvenirs en kunstschaten die Adeles excentrieke oudoom Hermann Burchardt van zijn foto-expedities in de Arabische wereld had meegebracht. Het was dankzij deze verre verwant dat de Joodse familie Sachs een kostbare met zilver ingelegde koran bezat.

Maar het idyllische Berlijnse familieleven van het gezin Nothmann speelde zich af tegen de achtergrond van later berucht geworden jaartallen, te beginnen met 1933. Gerda was bijna zes jaar oud toen de nazi's de macht grepen; Vera moest nog vier worden. Later zou Gerda zeggen dat ze haar ouders in sommige opzichten nauwelijks had gekend, omdat ze hen alleen

Interieur Villa Augusta

maar onder de moeilijkst denkbare omstandigheden had meegemaakt. Want ook vóór de daadwerkelijke machtsovername was de stemming ten opzichte van Joden al vijandig geweest in Duitsland. Zo had de redactionele bijdrage van het *Jüdisches Adressbuch für Gross-Berlin* in 1931 vastgesteld:

Voor de Duitse Joden was het jaar 1930 er een vol ontberingen en teleurstellingen. [...] Boven op de economische fenomenen van het afgelopen jaar kwamen niet minder gevoelige politieke moeilijkheden. Men hoeft geen pessimist te zijn om somber aan te kijken tegen de verkiezingen van 14 september 1930. Wie het feit dat zes miljoen mensen een antisemitische stem hebben uitgebracht probeert te verdoezelen, bedrijft een politiek die doorgaans struisvogels wordt toegedicht.

Max Nothmann had met zijn zonnige natuur aan dit soort berichten niet veel aandacht willen besteden, maar zijn zorgelijker aangelegde vrouw dacht daar anders over. Toch had Max goede redenen gehad voor zijn optimistische houding. Hij geloofde in Duitsland, het land van cultuur, waarvoor hij tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het front had gevochten. Bovendien woonde hij in Berlijn, niet zomaar een stad. Voor hem was de Duitse hoofd-

stad, zoals schrijver Leonard Gross de houding van veel Duitse Joden beschreef, 'a state of mind': liberaler, geciviliseerder, verfijnder dan welke andere plaats in Duitsland ook. De nazi's hadden in Berlijn veel minder weerklank gevonden dan in andere delen van het land. Hitler zelf had er nooit een geheim van gemaakt dat hij een hekel had aan de stad. Maar ook het liberale Berlijn werd meegezogen in de maalstroom van de nazi's, zeker toen dezen in 1933 aan de macht waren gekomen. Een maand nadat de Nothmanns gevierden op de Bayerischer Platz zwijgend hadden staan toekijken bij het hijsen van de hakenkruisvlag, werd vader Max ontslagen. Op 7 april 1933 was de wet met de misleidende naam 'tot herstel van het ambtenarenkorps' afgekondigd, die ten doel had ambtenaren die niet van 'arische' afstamming waren te ontslaan.

Sebastian Haffner, die later een bekend schrijver en criticus van het nazi-regime werd, was ten tijde van de ontslagen werkzaam als jurist aan een Berlijns gerechtshof en beschreef hoe dat eraan toeling:

De kijkers vertelden later wat zich in het gebouw had afgespeeld. Geen berichten over gruwelen, o absoluut niet. Het was allemaal van een leien dakje gelopen. De zittingen waren kennelijk voor het grootste deel opgeheven. De rechters hadden hun toga uitgedaan en waren eenvoudig en keurig naar huis gegaan, de trap af, geflankeerd door daar geposteerde sa'ers.

Max liet zich door zijn ontslag niet uit het veld slaan. Hij begon een praktijk als notaris en advocaat. Zoals bijna alle Joodse advocaten was hem echter zijn praktijkvergunning ontnomen, waardoor hij noodgedwongen alleen nog maar voor Joden kon werken. Wel ontving hij een pensioen als rechter buiten dienst. De familie kon hun genoeglijke levensstijl voortzetten, zo herinnerde Gerda zich, al moesten ze daarvoor waarschijnlijk wel interen op hun vermogen.

De eerste keer dat Gerda persoonlijk met antisemitisme te maken kreeg, was op de *Volksschule* in de om de hoek gelegen Nachodstraße. Haar vriendinnetje Bärbel Patzuena vertelde haar op een dag dat ze niet meer met haar naar school kon lopen, noch op haar verjaardagsfeestje mocht komen, omdat Gerda Joods was. Maar Gerda herinnerde zich ook dat de leraren, op een enkeling na, zich helemaal niet antisemitisch uitlieten.

Toen Gerda in 1936 – ze was toen negen jaar oud – klaar was met de *Volkschule*, moesten haar ouders op zoek naar een nieuwe school voor haar. Joodse

kinderen werden formeel op dat moment nog tot alle openbare scholen toegelaten – het verbod hierop volgde in 1938 –, maar in de praktijk werd hun op veel scholen duidelijk gemaakt dat ze niet welkom waren. Max en Adele stuurden Gerda naar de Waldschule am Roseneck. Dit was een Joodse privéschool, die in de volksmond de Lessler-school werd genoemd, naar haar oprichtster en vooruitstrevend pedagoog Toni Lessler, die de onderwijsfilosofie van Maria Montessori aanhing. Ooit had er een vrijzinnige sfeer op de school gehoorst, maar toen Gerda er arriveerde, was daar weinig meer van te merken. Gerda voelde zich niet thuis op de Lessler-school. Ze vond haar medeleerlingen 'ongedisciplineerd en wild'. Ook met het deel van de leraren en leerlingen die volgens haar 'superpatriottische Duitsers' waren, had ze niet veel op. Dat superpatriottische zag Gerda vooral in het belang dat gehecht werd aan het vak atletiek. 'Op Duitse scholen was dit toen natuurlijk zo, maar ik begrijp echt niet waarom ook Joodse scholen deze nadruk moesten hebben,' schreef ze in haar memoires, eraan voorbijgaand dat ook in de gegoede Joodse kringen waar ze zelf uit voortkwam groot belang aan sport werd gehecht.

De gymles, die in de beleving van de jonge Gerda verscheidene uren per dag in beslag nam, was een dagelijks terugkerende kwelling. De leerling die tijdens de vele wedstrijdes het slechtst presteerde, werd uitgekozen voor de 'sport' *Klassenkeile*: het gezamenlijk in elkaar slaan van diegene die verantwoordelijk werd gehouden voor het verlies van de wedstrijd. Dit gebeurde onder het toezicht en met de instemming van gymjuf Fräulein Steinicke. Gerda werd vaak het slachtoffer. 'Het was allemaal nogal wreed, en ik haatte mijn klasgenoten en de meesten van mijn leraren. Ik maakte een fase door waarin ik de nazi's diep haatte en tegelijkertijd ook een grondige afkeer van Joden had,' schreef ze in haar memoires. Met die dubbele afkeer kon ze echter nergens terecht. De Nothmanns praatten nooit met hun dochters over politiek. Toen Gerda eens uit school was gekomen en verontwaardigd tegen haar moeder had gezegd: 'Ik begrijp wat Hitler bedoelt wanneer hij over een luidruchtige menigte zegt: "*Es geht hier zu wie in einer Judenschule*"' – ze gedragen zich hier als op een Jodenschool, was Adele in tranen uitgebarsten.

Bij een volkstelling in juni 1933 had Berlijn zo'n 160 000 inwoners gekend die het Joodse geloof aanhingen, ongeveer 4 procent van de bevolking. Vier jaar later waren 48 000 van hen naar het buitenland uitgeweken. Door deze leegloop was de potentiële klantenkring van Max Nothmann steeds kleiner geworden. In 1937 schreef hij aan Ernst Sachs, de zelf inmiddels naar Palestina uitgeweken oom van zijn vrouw: 'Ik heb wel wát omhanden,

want ik doe van alles in huis en honoris causa. Dat is weliswaar niet geheel bevredigend, maar ook daar wen je aan.' Ook op sociaal vlak was het na de machtsovername door de nazi's steeds rustiger geworden in het leven van de Nothmanns. Naast oudoom Ernst Sachs en zijn gezin waren inmiddels drie oudere neven en nichten van Gerda naar het buitenland vertrokken. In de vrienden- en kennissenkring waren eveneens gaten gevallen. Toen Adele in 1937 haar vierendertigste verjaardag vierde, was dat nog steeds 'een grote polonaise' van familie en vrienden, zoals Max aan haar oom Ernst schreef: 'Maar velen hebben geschitterd door hun afwezigheid. Daardoor wordt ons kringetje steeds kleiner, worden de gezichten langer en neemt onze correspondentie toe.'

In 1937 waren de nazi's vier jaar aan de macht. In die paar jaar tijd hadden ze een duizelingwekkende lijst van tegen Joden gerichte maatregelen doorgevoerd. Alleen al het voortdurend alle verboden moeten bijhouden was genoeg om de Joodse inwoners van Berlijn in een permanente staat van nervositeit te houden. Een kleine 'misstap' werd bovendien zwaar bestraft. Zo hielden de nazi's 'stiptheidsacties' voor het naleven van de verkeersregels. Voetgangers die de straat schuin in plaats van recht overstaken werden aangehouden. Bleken ze Joods te zijn, dan werden hun hoge geldboetes opgelegd. Kon de 'overtreder' niet betalen, dan wachtte een gevangenisstraf.

Toch hadden de Nothmanns de hoop dat de kansen zich ten goede zouden keren in 1937 nog niet verloren. Dat blijkt wel uit de plannen die ze maakten voor de zomer. Max en Adele wilden graag weer eens met z'n tweeën op vakantie, maar wel met hun kinderen dicht in de buurt. Dus schreven ze verschillende Zwitserse kindervakantieoord aan, met het verzoek om een offerte. Ze hadden daarbij alleen buiten de veranderde omstandigheden gerekend.

In 1931, nog voordat de nazi's aan de macht waren gekomen, waren er in Duitsland al zogenaamde *Devisenstellen* opgericht. Die moesten een kapitaalvlucht naar het buitenland verhinderen. Vanaf 1933 werden de Devisenstellen meer en meer ingezet als instrument om emigrerende Joden van zo veel mogelijk bezittingen te beroven. Joden die naar het buitenland wilden vertrekken, mochten niet meer vrij over hun vermogen beschikken, maar kwamen onder toezicht van een Devisenstelle te staan. Ook de voorgenomen vakantie naar Zwitserland van de Nothmanns werd als een emigratiepoging beschouwd – en dus was ook hun vermogen onder toezicht geplaatst. In een op 14 mei 1937 geschreven brief aan haar oom Ernst Sachs in Palestina, vroeg Adele hem om voor haar en Max te duimen dat ze de beno-

digde deviezen toegewezen zouden krijgen voor hun vakantie. Het bleek tevergeefs: ze kregen geen toestemming om het benodigde geldbedrag op te nemen en de vakantie in de Zwitserse bergen ging niet door. Later dat jaar hoopte Ernst Sachs zijn nicht en haar man aan om hun dochters naar Palestina te smokkelen. De ouders meesmokkelen zou niet lukken. Max en Adele lieten Gerda en Vera, toen tien en acht jaar oud, zelf kiezen. 'Het was een zware last om bij een kind neer te leggen,' zei Gerda daar in 1995 over. De zusjes wezen het voorstel af.

In 1938 overleed Adeles vader Max Ginsberg. Tot dan toe had hij samen met Adeles moeder Henriette Ginsberg-Sachs, die door Gerda en Vera 'Omi' werd genoemd, in Villa Augusta aan de Brückenallee gewoond. Omi vertrok na het overlijden van haar man uit de villa en ging bij haar dochters gezin aan de Aschaffenerstraße inwonen. Het was een keuze die voor alle partijen gelukkig uitpakte, maar die waarschijnlijk niet geheel vrijwillig tot stand was gekomen. De toenmalige eigenaresse van de villa, Adeles tante Rosa Sachs, had al vanaf het begin van de jaren dertig steeds meer hypotheek op het familiehuis moeten afsluiten, wat erop wijst dat ze langzaam maar zeker in steeds grotere financiële moeilijkheden was geraakt. In 1938 had ze het dierbare voorouderlijk huis, dat exact vijftig jaar in de familie was geweest, de 'veilige haven aan de Brückenallee', verkocht aan de verzekeringsmaatschappij Germanischer Lloyd, vermoedelijk onder dwang. Ze stierf in de maand voordat ze het huis moest verlaten.

En toen was daar 9 november 1938. Die avond werden door heel Duitsland vernielingen aangericht en branden gesticht in synagogen, winkelpanden en woonhuizen van Joodse eigenaren. Joodse mannen werden op straat mishandeld en opgepakt. Wat moest lijken op een spontaan uitgebroken volksoptocht, was in werkelijkheid een door de nazi-autoriteiten grondig voorbereide en strak geregisseerde actie. De novemberpogrom zou later de geschiedenis ingaan als de Kristallnacht, een verwijzing naar de ingegooide ruiten van panden die aan Joden toebehoorden.

De dag na de Kristallnacht bonste de Gestapo op de zware gebeeldhouwde deur van de Aschaffenerstraße 26. Adele deed open. Kalm stelde ze haar dochters aan de twee 'heren' voor. Max was niet thuis. De mannen geloofden haar niet en doorzochten de hele woning. Toen ze niets vonden, namen ze afscheid met de woorden dat Max zich bij de Gestapo zou moeten melden om te worden gedeporteerd. Adele antwoordde dat ze dat niet tegen haar man zou zeggen; de Gestapo moest maar terugkomen als ze hem wilden hebben. De mannen keken naar Adele, naar haar dochters, klakten met hun hakken

ZUR AUSWANDERUNG nach New York

bevorzugen Sie die beliebten Schiffe der Red Star Linie mit wöchentlichen Abfahrten.

Nur eine komfortable Klasse

Fahrtreis Antwerpen — Vlissingen — New York

„Gerolstein“ } S=Inklasse RM 251,25
 „Jilsenstein“ }
 „Königstein“ }
 „Pennland“ } Landklasse RM 341,25
 „Westerland“ }

Nähere Auskunft erteilen:

RED STAR LINIE
 HAMBURG 1

u. die konzessionierten General-Agenturen
DANIEL MILBERG, Hamburg 1, Kl. Rosenstr. 3
 sowie
 Zweigniederlassungen
 Berlin NW 7, Unter den Linden 38 (Z. 20)
 Frankfurt a.M., Hindenburgpl. 10 (Englischer Hof)
 ferner
 Düsseldorf, Josef Hartmann, Hindenburgwall 34-36
 Köln a. Rh., Josef Hartmann, Hohe Straße 142
 Mainz, Otto Hirsch, Rheinfur 42
 München, Münchener Verkehrsbüro, Wilhelm
 Höfiling, NW 2, Karlsplatz 3 (Hof)
 Münster i. W., Reisebüro E. Vandel G. m. b. H.,
 Salzstraße 9
 Nürnberg, Philipp Gutmann, Spittlergraben 19, II
 Plauen i. V., Reisebüro Wörker, Bahnhofstraße 12
 Regensburg, Hans Hinfelwimmer, Maximilianstr. 27
 Stuttgart, Siegfried Israel Schwarzschild,
 Königstraße 43a

RED STAR LINIE

Lebenslängliche Rente

garantirt durch erste Versicherungsgesellschaften unter Berücksichtigung aller Möglichkeiten

Berlin-Wilmersdorf
Hermann Israel Rothschild
 Wilhelmstraße 125 67 39 09

Sorgenloses Alter durch lebenslängliche Leibrente

Alle Möglichkeiten auch Rückwärts

Hamburg 13, Issestrasse 86 **R. Israel Bragepeim**
 R u f : 53 33 18
 Assekuranzmakler seit 1905

Auslands-Existenz

durch großen Massenartikel für Haushalt

Aufbau im Ausland unterstützt

Kapitalkräftige Persönlichkeit zur Beteiligung gesucht. Ang. unt. A 653 an Jüd. Nachrichtenblatt, Berlin W 15, Meinekestr. 10

J. Anton Alexander Inh. des Anton Alexander

Lebensmittel - Großhandlung

Berlin C 2, Landsberger Straße 91 • Ruf 59 23 46

Kolonialwaren u. alle rituell zugelass. Lebensmittel (außer Fleischwaren) speziell i. Holme, Ansalton usw.

Frisch eingehten: Leber u. Leberwurst vom Dorsch in Dosen von 120, 425 und 850 Gramm

Porre-Suppenwürste in 1, 5, 10%, und 30 Kilo

Porre-Suppenwürfel in 10-Gramm-Packung

Bestellungen in Berlin von RM 10 an frei Haus

Shanghai

Schiffkarte 3. drügend gesch 1 91 14 49

Shanghai

Damenplatz für 8. März oder später gesucht. 44 22 24

Anschluß

an netten, jüdischen Kreis sucht jüngeres diät. Ausländer. Lagerkarte 016 9 r 11 w 15

AUSTRALIEN

Anträge, auch sonst. engl. Übersetzung, jeder Art durch Exportfachmann.

Ernst Israel Collin, Bin.-Hof., Cleverstr. 61
 Ruf: 97 12 44

SCHREIBBURG

Abschriften, Diktat, Vervielfältigungen

Auswanderungsreisen

H. Sara Gelsner, Berlin W 35, Köpenicker Str. 36
 Ruf: 21 47 91.

Hilfe bei Auswanderungs-Vorbereitungen u. all. Behörden-Formalitäten über zuverlässig u. schnell

Erwin Israel Hirsch, Hamburg 20
 Lenharstraße 7

KANADA?

Brasilien—Argentinien

Wer kennt Land und Leute? Wer kann mir bei Auswanderung behilflich sein—gegen Vergütung? Angeb. erb. u. A 972 an Jüd. Nachrichtenblatt, Berlin W 15

Brasilien

Wer betreut 8jährigen Jungen auf Überfahrt? H. Klasse, Ertl. Vergütung. Angebote unt. A 602 an Jüdisches Nachrichtenblatt, Berlin W 15, Meinekestr. 10

Shanghai

1-2 Schiffplätze, Klasse gleich, für Februar—April gesucht. Elzueher unt. A 884 an Jüd. Nachrichtenbl., Berlin W 15

Shanghai

3 Plätze zum 8. März frei. Ruf 92 29 18

SHANGHAI

880.- Passage M f r e., gegen frühere einzutauschen. 26 19 50

SHANGHAI

1 Herren-Passage zu mögl. schnellstem Termin gesucht. Februar! 93 20 25

Anzeigen-Annahme für Köln und Umgebung

FELIX ISRAEL HANAU
 Teutoburger Str. 12, Tel. 92 397

Klavierstimmer

Max Israel Adam
 Ansbacher Straße 36 • Ruf: 24 02 25

Advertentiepagina uit het Jüdisches Nachrichtenblatt Berlin, 1939

en verdwenen. Ze kwamen niet meer terug. Volgens Gerda omdat ze hun quotum inmiddels hadden bereikt. Ongeveer 12 000 Joodse mannen uit Berlijn werden in de dagen direct na de Kristallnacht gevangengenomen en naar de concentratiekampen Buchenwald en Sachsenhausen afgevoerd.

De geest was uit de fles. Gerda schreef in haar memoires:

Vanaf dat moment verslechterde de situatie snel. We mochten niet langer gebruikmaken van het openbaar vervoer, op bankjes in het park zitten of naar school gaan. Op straat gooiden zowel volwassenen als kinderen stenen naar ons en maakten ons voor vreselijke dingen uit. Overal verschenen monsterlijke spotprenten van Joden.

Historicus Hermann Simon schrijft in *Juden in Berlin 1938-1945* dat na de Kristallnacht de situatie in Berlijn radicaal veranderde. Het zwaartepunt van de behandeling van de Duitse Joden verlegde zich van onderdrukking en discriminatie naar openlijke terreur en vervolging. 1938 zou de geschiede-

Gerda en Vera, foto gemaakt vlak voor hun vertrek in 1939

nis ingaan als het *Schicksaljahr*, het noodlotsjaar. Eerder hadden vele Duitse Joden nog het gevoel gehad dat ze zich op de een of andere manier wel zouden redden in de nieuwe politieke verhoudingen; na 1938 was die hoop definitief vervlogen. Zelfs de meest optimistischen onder hen, waartoe Max Nothmann behoorde, konden er niet meer omheen dat de situatie in Duitsland onhoudbaar was geworden.

Adele en Max besloten alles op alles te zetten om hun geboorteland te kunnen verlaten. En zij niet alleen; emigratie was het gesprek van de dag onder de Joodse inwoners van Berlijn. Alleen was het in 1938 ronduit moeilijk geworden om te emigreren. Veel landen hadden hun grenzen voor Joodse vluchtelingen gesloten, en als de grenzen zich al openden, dan waren aanzienlijke geldsommen vereist om toegelaten te worden. En geld was nu net wat de nazi's de Joden al jarenlang afhandig hadden gemaakt. Max en Adele hadden hun goud, zilver en andere kostbaarheden moeten inleveren; in 1938 begonnen ze met het verkopen van meubels, de poppenwagentjes van hun dochters en Adeles kostbare collectie zijden sjaals. Gerda herinnerde

zich uit deze periode dat haar moeders gezicht permanent rood en gezwollen was van het huilen.

Dat het lukte om Gerda en Vera in juni 1939 naar het buitenland te laten ontsnappen, toen dat al heel lastig was geworden, was te danken aan Cornélie en Carolina van Oosterzee. Deze twee bejaarde Nederlandse zussen waren de bovenburen van de Nothmanns aan de Aschaffenerstraße 26. Cornélie was in haar jongere jaren een gevierd componiste geweest. Op het moment dat ze met haar zus een belangrijke rol in het leven van de Nothmanns ging spelen, woonde ze al bijna een halve eeuw in de Duitse hoofdstad. Maar goede contacten in Nederland hadden de zussen nog wel. Zo kwam het dat Gerda en Vera op een vier maanden geldend toeristenvisum naar Nederland konden vertrekken, waar ze ieder opgenomen zouden worden in een gastgezin. Daar konden de meisjes in alle rust, weg van de voor hen zo schadelijke situatie in Berlijn, de emigratie afwachten, zo was het idee. Max en Adele hadden zichzelf ervan overtuigd dat het hun zou lukken om binnen vier maanden een gezamenlijke emigratie rond te krijgen. Daarom gaven ze Gerda en Vera dit keer geen keus. Een paar dagen voor het zover was, vertelden ze de meisjes wat er zou gaan gebeuren.

Op 10 juni 1939 brachten Max en Adele hun dochters naar het vliegveld Tempelhof. Vera was de dag ervoor tien geworden; Gerda was net twaalf jaar oud. Ze namen afscheid van hun ouders in de vaste overtuiging binnen vier maanden weer samen te zijn.